

LEERPLAN

PLASTISCHE OPVOEDING

(algemeen vak - lestijd: 2,5 of 3 uur per week)

Secundair Onderwijs – A.S.O. - II^{de} graad - Studierichting Rudolf Steinerpedagogie

ingediend door:

Federatie van Rudolf Steinerscholen in Vlaanderen vzw
lid van de European Council for Steiner Waldorf Education
p/a Nachtegaalstraat 8
2060 Antwerpen
03/213 23 33
steinerscholen@telenet.be

datum: 18 januari 2008

Inhoud

1. Beginsituatie	p. 3
2. Doelstellingen	p. 5
2.1. Algemene doelstellingen	p. 5
2.1.1. Schilderen en tekenen	p. 5
2.1.2. Boetseren	p. 5
2.2. Leerplandoelstellingen	p. 6
2.3. Therapeutische doelstellingen	p. 8
3. Leerinhouden	p. 9
3.1. Schilderen	p. 9
3.1.1. Het eerste jaar van de tweede graad	p. 9
3.1.2. Het tweede jaar van de tweede graad	p. 9
3.2. Teken en	p. 11
3.2.1. Het eerste jaar van de tweede graad	p. 11
3.2.2. Het tweede jaar van de tweede graad	p. 13
3.3. Drukgrafiek	p. 14
3.3.1. Het eerste jaar van de tweede graad	p. 14
3.3.2. Het tweede jaar van de tweede graad	p. 14
3.4. Boetseren	p. 15
3.4.1. Het eerste jaar van de tweede graad	p. 15
3.4.2. Het tweede jaar van de tweede graad	p. 16
4. Minimale materiële vereisten	p. 18
5. Evaluatie	p. 19
5.1. Evaluatie door leerlingen	p. 19
5.2. Evaluatie door de leerkracht	p. 19
5.3. Rapport of getuigschrift	p. 19
6. Pedagogische en didactische wenken	p. 20
6.1. Grootte van de groep	p. 20
6.2. De tijd	p. 20
6.3. Methodes	p. 20
6.4. Opmerking bij het tekenen in de tweede graad	p. 20
6.5. Handelingsbekwaamheid en kunstzinnige processen	p. 21
7. Bibliografie	p. 23

1. Beginsituatie

Met de tweede graad S.O. begint de bovenbouw in de Rudolf Steinerpedagogie. Met \pm 14 jaar sluit het kind een grote periode af. Nu breekt de tijd en de mogelijkheid aan van steeds zelfstandiger en meer eigen denken, voelen en willen.

Begeleidde de P.O. in de eerste graad nog sterk het proces van afstand- en dus 'kennis-nemen' van 'objectieve' werelden (zie leerplan eerste graad), zo zal dit vak in de tweede en derde graad het emancipatieproces van de steeds meer individuele psyche begeleiden.

De jongere wordt op deze leeftijd intens geconfronteerd met een schijnbaar nieuw en geweldig *innerlijk krachtenveld* (eigen denkkraft, ontwakend driftenleven, eigen emotionaliteit, naderende ik-functie met bijhorende idealen, ...), waarmee hij/zij zich onmiddellijk vereenzelvigd, maar dat hij/zij tevens gaandeweg moet verkennen en besturen. Maar ook de 'buitenwereld' lijkt steeds meer zijn ware gelaat te tonen, aanvankelijk bevreemdend, schrikbarend en aanlokkelijk. Deze beide werelden leren kennen, onderzoeken en steeds beter beheersen wordt een grote opgave voor de jongere in de bovenbouw. Het zoeken naar waarheid omtrent deze alomvattende gebieden moet leiden tot een basis voor innerlijke vrijheid en ruime wereldinteresse.

In het eerste jaar van de tweede graad maken de meeste leerlingen een eerder egocentrisch ontwikkelingsproces door: de eruptieve binnenwereld richt dan ook de aandacht "naar binnen". Dit uit zich o.a. in eigenzinnigheid, zich afzetten tegen bepaalde "delen" van de omgeving en vooral ook in een vaak schakeringloos zwart-witdenken, -voelen en -doen. Deze laatste eigenschap laat zich gedurende de hele bovenbouw voelen, maar dan toch het sterkst in dit eerste jaar. Zowel de klasgroep als ook de daarin aanwezige, wordende individuen geven krachtige expressies van tegenstellingen zoals licht en duisternis of sympathie en antipathie. Een vak als P.O. kan daar vele aanknopingspunten vinden, vooral door oefeningen en opgaven die gericht zijn op het verbinden van licht en duisternis (nuancering) en ook op het ontwikkelen van individuele oordeelskracht (o.a. compositie). In de lessen boetseren worden deze ontwikkelingseigenschappen van een leerling in het eerste jaar van de tweede graad aangesproken door opgaven i.v.m. de vormpolariteit convex/concaaf, het krachtenspel tussen binnenvorm en buitenvorm.

Een iets minder algemeen maar ook zeer duidelijk aspect is de bij de jongeren aanwezige grote kennishonger. De buitenwereld wordt nu echt zichtbaar en de leerlingen willen kennis opdoen, en liefst op een heel precieze, scherpe manier (getallen, professionaliteit). Een P.O.-onderdeel als waarnemingstekenen komt daaraan tegemoet en maakt dit streven naar kennis ook realistisch en daadverbonden. Het boetseren kan hierop aansluiten door bijvoorbeeld een zeer precieze studie van de diervormen van een bepaalde diersoort. Verder sluit een leren adequaat gebruiken van materiaal en materieel aan bij dit moeizame willen van orde, inzicht en kennis.

Zoals de jonge mens zich naakt voelt staan tegenover zijn ontwakende binnenwereld en tegenover de (harde) buitenwereld, zo zullen in de tweede graad ook de plastische middelen licht en duisternis, kleur, lijn, vlak, volume, ruimterichting, hol, en bol, in hun naaktheid

beleefd, gekend en benut worden om er tenslotte steeds nieuwe werelden mee te kunnen scheppen of te kunnen herscheppen. Dit moet leiden tot een nieuwe begeestering en vervulling, geheel anders (individueeler) dan de vervulling die eigen was aan de kinderjaren. Daardoor worden de activiteiten binnen de lessen P.O. pas tot een echt *vak*, net zoals een taal dat pas wordt met het voldoende en bewust verwerven van woordenschat en grammatica.

In het tweede jaar van de tweede graad geldt nog sterk wat bij het eerste jaar werd gezegd, maar gaandeweg evolueren de leerlingen meer naar elkaar en naar de wereld in 't algemeen toe. Zij komen stilaan uit het individuele isolement ten voordele van meer sociale verbondenheid, wat zich uit in een beweeglijke groepsdynamiek (met o.a. vriendschappen en vijandschappen). Ook de idealen kunnen sterk op de voorgrond gaan treden door de vergrote wereldinteresse.

Deze beweeglijke psychische wereld vertaalt zich plastisch gezien goed in *kleur*. Wat voor het licht-donkertekenen werd gedaan in het eerste jaar, wordt nu ook voor de kleur gedaan in het tweede jaar. Oefeningen, studies en schilderopgaven die wortelen in Goethes kleurenleer bijvoorbeeld vormen hiervoor de basis. Anderzijds kan ook de plastische kwaliteit van *water* een rol gaan spelen in vele opgaven.

De boetseerlessen in het tweede jaar concentreren zich op de dynamica in de vormenwereld: de stromingsvormenleer enerzijds en het objectief kijken naar de buitenwereld in de vorm van waarnemingsoefeningen anderzijds.

Qua kunstzinnige vaardigheden met betrekking tot P.O. is er bij de leerlingen (afkomstig uit de Rudolf Steinerschool) meestal reeds een goede basis, aangelegd in de onderbouw. Onderdelen daarvan zijn: nat-in-nat schilderen, licht-donker-tekenen, soms ook reeds perspectieftekenen, laag- op- laag aquarelschilderen, boetseren met bijenwas, klei en werken met speksteen.

In de lagere school en de eerste graad van het S.O. verwierven de leerlingen qua *plastisch/kunstzinnige vaardigheden* reeds heel wat: vooral het gevoel en de fantasie werden ontwikkeld en doorgaans bestaat er bij de leerlingen een innerlijke beeldenrijkdom. Ook het 'vertellende' aspect dat tekenen en schilderen kan realiseren, is meestal vertrouwd.

Wat *technieken* betreft, mag men verwachten dat de meeste leerlingen goed het (specifiek voor de Steinerscholen) nat-in-nat schilderen beheersen, maar ook het werken met waskrijt, kleurpotloden, pennen en houtskool.

Er wordt verwacht dat er een grote openheid bestaat voor het kunstzinnige: de leerlingen moeten vlot nieuwe technieken en opgaven kunnen assimileren of eigen wegen zoeken ter realisatie. Dit geldt in het bijzonder voor de leerlingen die nieuw bijkomen en die niet de eerste graad in de steinerschool hebben gevolgd. Zij kunnen op dit gebied een achterstand hebben. Het is de taak van de leerkracht na te gaan hoe groot deze achterstand is en of en hoe hij kan worden geremedieerd.

2. Doelstellingen

Het doel van de lessen P.O. is steeds *begeleiding* van de ontwikkelingsprocessen van de leerlingen. Verschillende aspecten kunnen daarbij onderscheiden worden: waarnemen, denken, oordelen, onderzoeken, kunstzinnigheid, vormgeven, ondernemen, team vormen, zelfreflecteren en ook therapeutische aspecten. Een ander doel is (hulp bij) diagnostiek: de leerkracht leert door de waarneming van de kunstzinnige processen en resultaten van de klas de leerlingen beter kennen. Het wezen van een jongere openbaart zich daarin vaak heel openlijk en diepgaand.

Het boetseren als ruimtelijke kunstdiscipline wordt in de bovenbouw van de Rudolf Steinerpedagogie steeds als volwaardig vak gezien met zijn eigen lesprogramma en -inhouden.

De hierna volgende doelstellingen zullen waar nodig gesplitst worden in een deel voor het eerste en een deel voor het tweede jaar.

2.1. Algemene doelstellingen

2.1.1. Schilderen en tekenen

De leerlingen:

- leren *overzicht* houden over elke werkproces (orde);
- leren elk werk of elke studiereeks in de juiste mate *afwerken*;
- ontwikkelen een groeiend oordeelsvermogen;
- oefenen besluitvaardigheid;
- ontwikkelen respect en belangstelling voor materialen, voor het eigen en voor andermans werkproces (ontwikkelingsproces);
- ontwikkelen interesse voor de essentie van de themata (wereldinteresse – liefde).

2.1.2. Boetseren

De leerlingen beleven op deze leeftijd extreme gevoelens. Deze in vorm omzetten en zo de kwaliteiten van deze extremen herkennen en beleven is een van de belangrijkste doelstellingen voor het vak boetseren in het eerste jaar van de tweede graad. Allerlei vormen van vormpolariteiten komen hiervoor in aanmerking.

In het tweede jaar van de tweede graad vergroten de leerlingen hun interesse voor de buitenwereld door deze te beleven in waarnemingsoefeningen. Hierbij leren ze kijken van buiten uit (aanvoelen van vormkwaliteit) en van binnen uit (inleven in het voorwerp van observatie).

2.2. Leerplandoelstellingen

De leerplandoelstellingen hebben dezelfde indeling als die gebruikt werd bij de specifieke eindtermen (SET) en zijn uitgebreid met de therapeutische doelstellingen. In de tweede graad worden de specifieke eindtermen die behaald moeten worden in de derde graad voorbereid. Wanneer er een voorbereidende stap wordt beoogd in de tweede graad die moet leiden tot het behalen van een specifieke eindterm aan het einde van de derde graad wordt dit aangegeven door: 'voorbereidend op'

Waarnemen.

De leerlingen

1. kunnen waarnemen door in een plastische opdracht fenomenen zintuiglijk te observeren en hun waarnemingen exact te verwoorden en bij te stellen (SET 1);
2. leren in de waarnemingsfase afzien van oordelen en/of interpretaties (voorbereidend op SET 2);
3. stellen hun fijne motoriek op punt en ontwikkelen hun gevoeligheid in de tastzin door het boetseren en door specifieke oefeningen zoals bijvoorbeeld blind boetseren en het uitvormen van zeer fijne, breekbare details (bijvoorbeeld armgebaren in een menselijke figuur).

Denken

De leerlingen

4. leren hun denkbeelden tot een visuele uitvoering brengen binnen een welbepaalde plastische opdracht (voorbereidend op SET 6);
5. leren inzicht krijgen in de vele perspectiefwetten en in de kleurwetten, voor zover ze op het domein van de scheppende natuurkrachten en kunst bestaan (Goethes kleurenleer, kleurenleer en experimenten door kunstenaars, te onderscheiden van de Newtoniaanse kleurenleer);
6. leren inzicht krijgen in compositiewetten: spanning, concentratie, ordeningen, ritmen e.d. ;
7. leren begrijpen wat nuance en relativiteit is;
8. leren hun wiskundig ruimtelijk denken verrijken met driedimensionale weergaven bij kunstzinnige opdrachten (voorbereidend op SET 8);
9. leren aandacht hebben voor ruimtelijke compositie: frontaal (bijv. Egypte), rondsculptuur (bijv. klassiek Griekenland), reliëf (diep, hoog);
10. leren door middel van basisoefeningen het krachterspel van binnenvorm en buitenvorm begrijpen;
11. leren theoretisch denken in welomschreven kunstzinnige opdrachten (voorbereidend op SET 10).

Oordelen

De leerlingen

12. leren onderscheiden of sympathie en antipathie hebben meegespeeld bij het vormen van een oordeel binnen een bepaalde opdracht (voorbereidend op SET 12).

Onderzoeken

De leerlingen

13. leren aan de hand van diverse zoeksystemen – waaronder geautomatiseerde – gericht bronnenmateriaal verzamelen, ordenen en selecteren (voorbereidend op SET 15).

Kunstzinnigheid

De leerlingen

14. leren de eigenheid herkennen van het artistieke domein kunst (voorbereidend op SET 20);
15. leren creativiteit omvormen tot kunstzinnigheid en ontwikkelen een innerlijke verbinding met de opgaven en met het kunstzinnig scheppingsproces;
 - a. door uit te gaan van waarneming, inleving en de eigenheid van context en materialen,
 - b. door het pendelen tussen waarnemen en handelen bij het kunstzinnig proces;
 - c. en dit ook gebruiken in welbepaalde leeropdrachten (voorbereidend op SET 21);
15. leren zich afstemmen, voor zover de oefening dit toelaat of vereist, op het geheel om tot een kunstzinnig proces te komen (voorbereidend op SET 22);
16. leren inzien dat mensen in het kunstzinnig proces vele facetten van hun wezen tonen en brengen hiervoor respect op (voorbereidend op SET 23);
17. kunnen vertrouwen ontwikkelen in het eigen en het gemeenschappelijke kunstzinnige proces en kunnen de kunstenaar in andere mensen en in zichzelf ervaren (SET 24);
18. ontwikkelen liefde voor het *doen* (verbinding met de handeling kwalitatief verbeteren);
19. ontwikkelen gevoel voor 'het afgewerkte' of voor 'de juiste graad van afwerking';
20. kunnen innerlijk plastisch *meebewegen* met vormkwaliteiten als hol en bol, ribben- en vouwaccenten, oppervlaktetexturen enz. en hun kwaliteiten leren aanvoelen in het geheel van een vorm;
21. krijgen gevoel voor de plastische kwaliteiten van kleisoorten en eventueel andere beeldhouwkundige materialen zoals was of steatiet;
22. leren aanvoelen welke krachten op de vorm inwerken en de vorm bepalen (bijvoorbeeld: van binnenuit → zwellende vrucht; van buitenuit → harde kristal);
23. ontwikkelen een 'vaste hand' (of handigheid, bijv. d.m.v. grote perspectieftekeningen uit de vrije hand);
24. verwerven en verbeteren verschillende kunsttechnische vaardigheden.

Vormgeven

De leerlingen

25. leren binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding bij de uitvoering van de opdracht:
 - a. regels van de vakdiscipline toepassen;
 - b. kennis van en inzicht in het gebruik van de materialen toepassen;
 - c. met zorg en respect omgaan met gereedschap en uitrusting;
 - d. de opgegeven maten en/of criteria respecteren;
 - e. door orde en netheid de veiligheid en efficiëntie bevorderen;
 - f. omgaan met machines en apparaten en daarbij rekening houden met de veiligheidsvoorschriften (voorbereidend op SET 28);
26. leren vormkracht ontwikkelen;
27. leren werken met de zwaartekracht (zwaartekrachtproblemen compositorisch oplossen, oprichten van de vorm, loskomen van de zware voet);
28. bestuderen de dynamica in de vormenwereld door middel van oefeningen op de stromingsvormenleer, het dubbel gebogen vlak (versteende beweging).

Ondernemen

De leerlingen

29. oefenen het vermogen tot beheersen en richten van de wilskracht (beslissing, geduld).

Team vormen

De leerlingen

30. leren binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding in een dialoogcultuur actief deelnemen (voorbereidend op SET 33);
31. leren door onderling overleg tot een taakverdeling komen (voorbereidend op SET 34);
32. ontwikkelen interesse voor de creaties van anderen in de groep.

Zelfreflecteren

De leerlingen

33. leren terugkijken naar zichzelf in leersituaties en groepsprocessen en daarover rapporteren (voorbereidend op SET 38);
34. leren aangeven binnen een bepaalde leercontext en onder begeleiding dat ze zich bewust zijn van eigen beperkingen en talenten (voorbereidend op SET 39).

2.3. Therapeutische doelstellingen

Dit zijn ‘doelstellingen-op-de-achtergrond’ of ‘doelstellingen-volgens-noodzaak’.

Doordat het beoefenen van kunstzinnig werk zich steeds beweegt tussen chaos en vorm, is het heel goed mogelijk om in de P.O.-lessen speciale aandacht te besteden aan leerlingen die extreem naar het ene of naar het andere neigen. Het opvoeden tot een volledig ontwikkelde persoonlijkheid betekent in onze tijd ook een *helen* na beschadigingen en een uitbalanceren van de krachten. In een moderne pedagogie moet het therapeutische werken een *afgemeten* aandacht krijgen (louter 'therapeutisch oefenen' zou fout zijn). Hierover bestaat binnen de beweging van Rudolf Steinerscholen reeds een ruime ervaring, alsook literatuur (zie bibliografie).

3. Leerinhouden

Aangezien de twee jaren van de tweede graad kwalitatief erg verschillen, worden er ook zeer verschillende inhouden opgebouwd. Daarom zal in het volgende steeds – waar nodig – een splitsing gemaakt worden tussen eerste en tweede jaar van de tweede graad.

3.1. Schilderen

3.1.1. Het eerste jaar van de tweede graad

In het eerste jaar zal slechts zelden geschilderd worden. Soms kan het nodig zijn voor een bepaalde groep of klas die bij voorbeeld erg weinig schilderde in de voorgaande jaren of die bijvoorbeeld zo geaard is dat schilderen toch aangewezen is.

Zoals reeds gezegd valt het accent in dit leerjaar op de contrasten zwart-wit en licht-duister. Allerlei tekenen en/of drukgrafiek is hier op zijn plaats (zie aldaar). Soms kan men ook schilderen (nat-in-nat, nat-op-droog techniek, ...) met bijvoorbeeld (verdunde) Oost-Indische inkt. 'Lavis' hoort meer bij het tekenen (zie aldaar).

3.1.2. Het tweede jaar van de tweede graad

In het tweede jaar wordt het schilderen weer intensief opgenomen, tenzij een groep nog nood heeft aan het licht-donkerelement. In dat geval kan het omgaan met kleur en in het bijzonder het schilderen met en uit kleur uitgesteld worden tot de laatste periode of het einde van dat jaar of zelfs pas opgestart worden in de derde graad. (Zie ook 3.2.2. tekenen in het tweede jaar.)

De enorme rijkdom aan licht- en kleurschakeringen en de daaruit sprekende zielenstemmingen sluiten aan bij de ontwikkeling van idealen en bij de langzaam groeiende sociale vermogens van de leerlingen. Ook het 'vloeibare', de verbindende kwaliteiten van de schildertechnieken sluiten daarbij aan.

De kwaliteit van het schilderen, van het 'beelden-maken', van licht en kleur worden vooreerst zo zuiver mogelijk benaderd, m.a.w. liefst zónder de 'storing' van een daarbuiten liggend thema. Goethes beschouwingen omtrent kleurwaarneming en het ontstaan van een kleurentaal zijn hierbij een mogelijke en sterke inspiratiebron voor de leraar.

Belangrijk is via oefeningen en opgaven de innerlijke, lévende kracht van kleur te laten ervaren. Een vanuit het gevoel onderzoekende houding is daarbij van groot belang. De resultaten kunnen een eerder abstract uitzicht hebben, hoewel de aandacht voor kleurdynamiek, voor polariteiten in het beeldvlak, voor accenten of kernvorming en voor de hele compositie tot een volwaardig product *kan* leiden.

Na deze 'gevoelsgrammatica' van kleur en van het schilderen (creatie) kunnen dan in de derde

graad weer verder themata worden opgenomen en door het schilderen tot expressie gebracht worden. In de tweede graad heeft het schilderen tot taak om een in wezen innerlijke wereld (licht-kleur/beeld) te verkennen – overeenkomend met menselijke innerlijkheid/moraliteit – en van daaruit een scheppend vermogen te wekken dat het loutere vak ver overstijgt.

Naast dit sterk op het 'scheppen' gericht schilderen kunnen er ook schilderend natuurstudies (waarneming) gedaan worden in bijvoorbeeld aquareltechniek. Daarbij plukt men kwaliteit uit de 'buitenwereld'.

Leerinhoud is natuurlijk ook het juist hanteren van de gekozen of opgelegde schildertechnieken.

Samenvatting en enkele mogelijkheden:

Voor het eerste jaar:

- licht-duisterschilderen:
- vrij spel van licht & duisternis, tevens compositieoefening ...
- landschapsstemmingen, maannacht, ...
- schilderen, aansluitend bij themata uit de eerste graad, indien nodig (zie leerplan eerste graad).

Voor het tweede jaar:

- allerlei oefeningen en opgaven in verband met Goethes kleurenleer:
- oerfenomenen
- monochromie
- regenboogoefeningen allerhande
- kleurencirkels
- combinatieoefeningen (bijv. blauw-oranjecompositie)
- contrast zuivere kleur – 'gebroken' kleur
- oefenreeksen die bewegen van binnen naar buiten of vice versa, (bijv.: interieurstemming → deur of poort → tuin)
- na of met de oefeningen n.a.v. Goethes kleurenleer: sprookjesstemmingen of andere beeldcreatie uit kleur n.a.v. 'verhaalstof' of ook dierenbeelden
- omzetten van licht-donkerbeelden naar kleur (bijv. prenten van Dürer of Rembrandt)
- kleurstudie naar grote meesters waaronder vooral Turner, die ook in technisch opzicht veel kan leren zoals dynamiek van lucht, licht, water, atmosfeer
- natuurstudie:
 - o stillevens met eenvoudige voorwerpen
 - o schelpen
 - o schedels
 - o doek
 - o waterrecipiënten

techniek: aquarel bijv.

Opmerking over de schildertechniek

Voor vele elementaire en vooroefeningen is de zogenaamde nat-in-nat-schildertechniek met waterverf zeer geschikt. Het maakt het voor de leerling mogelijk op natuurlijke wijze innerlijk mee te stromen, mee te bewegen met de kleurdynamiek.

Voor het meer resultaatgerichte of grotere werk zijn de zogenaamde nat op droog techniek, met waterverf zeer geschikt. Deze laatste techniek vereist meer oordeelsvermogen en grotere discipline maar leidt tot enorme mogelijkheden qua resultaat (transparantie, dynamiek, intensiteiten, ...).

Leerlingen kunnen lange tijd vervolmaken en houden sterk voeling met licht en kleur. Meer materie-technieken (plakkaat, acryl, olieverf bijv.) zijn niet van wezenlijk belang in de pedagogie maar soms heel verrijkend (bijvoorbeeld bij kopieerwerk) en/of bevrijdend (op direct expressief vlak bijvoorbeeld).

Het werken met transparante verven biedt vele mogelijkheden wat betreft beeldontwikkeling en metamorfose van de ene kleurstelling naar de andere. Het psychisch ontwikkelingsproces volgt dan het beeldontwikkelingsproces onmiddellijk en vice versa. Bij zwaardere materie zoals olieverf e.a. is dit veel minder vanzelfsprekend en dus veel moeilijker om zuiver te realiseren.

3.2. Teken

3.2.1. Het eerste jaar van de tweede graad

In het eerste jaar zal er veel getekend worden. Vaak worden themata verlaten om zich geheel te wijden aan een wereld van wit en zwart, licht en duisternis en tegelijk ook aan fundamentele 'plastische problemen' als compositie, spanning, polariteit, beeldvlak, textuur e.d. De grote rijkdom en expressieve krachten van deze plastische middelen worden verkend. Vaak op vrij groot formaat, soms klein.

Een niet-exhaustieve lijst van mogelijkheden:

- basisoefeningen licht-duister tekenen (bijv. in houtskool op groot formaat):
- chaos
- zwart-wit tegenstelling
- allerlei overgangen van licht naar duister en omgekeerd
- uitsparen
- verdichten
- compositieoefeningen (abstract beeld creëren)
- stemmingen in licht-donker (bijv. in houtskool op groot formaat of als penarcering, kruis of parallel):
 - o landschappen
 - o maannacht

Het bovenstaande betreft vooral een 'tekenen-van-binnenuit'. Ook belangrijk is echter de nuchtere waarneming: het leren kijken, onderscheid maken en kwaliteit en fijnheid van de buitenwereld proeven. Doorgaans is het voor het eerst dat leerlingen het waarnemingsteken serieus gaan aanpakken.

Het is dan ook aangewezen om met eenvoudige, dode voorwerpen te beginnen en de wetten van dit tekenen stapsgewijs te verkennen. Het tekenen van deze 'dode dingen' en tenslotte ook van echte stilleven, schedels enz. sluit ook aan bij de ontwikkelingsfase van de leerlingen: zij verkeren in een fase van grote veranderingen, zowel psychisch als fysisch, met een sterke beleving van het *skelet*. Naast deze naar binnen gekeerde aandacht leeft bij de jongeren ook een honger naar waarheid omtrent de fysieke (buiten)wereld. Door het tekenend oefenen van de waarneming wordt een goede ondersteuning van deze processen geboden.

Een niet-exhaustieve lijst van mogelijkheden:

- eenvoudige voorwerpen, afwisselend of gecombineerd lineair of vlakmatig te benaderen, bijvoorbeeld:
 - o een kubus, cilinder, ...op een tafelvlak
 - o allerlei potten, schalen
 - o tot eenvoudige stilleven
 - o Beenderen, dierenschedels, mensenschedel

- Hierbij hoort ook een verdiepende studie van de perspectiefwetten, bijvoorbeeld:
 - o klasinterieur
 - o raamuitzicht
 - o stadszicht
 - o landschap

Vaak werden de wetten van de perspectief al verkend in de eerste graad. Dan kunnen de leerlingen in dit eerste jaar hun kennis en vaardigheid hieromtrent verder vervolmaken. Soms zal men deze materie nog compleet moeten opstarten en doorwerken. Het komt er dus op aan dat men perspectief in het tweede en/of derde jaar S.O. grondig aanpakt. Net als de renaissance mens heeft de puber grote nood om zijn/haar standpunt tegenover de wereld te bepalen (letterlijk en figuurlijk, maar in het kunstzinnig werkproces zijn deze beide begrippen onderling verwisselbaar).

Men kan in de stad of op het land de perspectief gaan waarnemen en daarbij verschillende tekentechnieken (licht-donker, lijntekenen, aquarel, ...) toepassen. Ook de tekensystemen, zoals die in de renaissance ontwikkeld werden, kunnen toegelicht en geoefend worden.

Tenslotte kan er een kopieerwerk gemaakt worden naar een gravure, bij voorbeeld van Dürer, als synthese van de P.O. van het eerste jaar van de tweede graad.

3.2.2. Het tweede jaar van de tweede graad

In het tweede jaar zal het tekenen zeker nog een plek hebben tussen het schilderen en de eventuele drukgrafiekreeksen. De aandacht kan hier meer gaan naar fijnere kwaliteiten, zoals stofweergave.

Het plastische blijft belangrijk, maar de kwaliteit van het oppervlak, het aanvoelen en weergeven van materie of het verschil teer-robust krijgen meer aandacht. Ook waarneming naar plooiwal of naar ritme van water en aarde in het landschap kan tot studiethema worden. Deze keuze hangt nauw samen met de eerder beschreven ontwikkeling van de leerlingen op deze leeftijd.

Een niet-exhaustieve lijst van mogelijkheden:

- stillevens met speelgoed, bij voorbeeld: metalen auto met een pluchen beest erbij
- eenvoudige voorwerpen met verschillende textuur, bijvoorbeeld: penseel (hout-haar-metaal)
- waarneming naar opgehangen doeken, kledij, ...
- waarneming naar schelpen (beeld van orde en beweging)

Waarneming naar grote meesters en dan vooral naar Rembrandt met zijn dynamisch, zowel innerlijk als uiterlijk licht-donkerspel, kan gepast zijn. Bij Rembrandt met name heeft de licht-donkerdynamiek een uiterst krachtige psychische kwaliteit. Zijn kleurgebruik ondersteunt dit dan nog. Wanneer leerlingen dit (eventueel gedeeltelijk) gaan kopiëren, dan leren zij zowel op technisch als op innerlijk-psychisch vlak veel bij. Bij Rembrandt doorstroomt het licht de duisternis en gaat zich hechten aan de figuren of ook omgekeerd: de duisternis overspoelt het licht en de figuren gaan mee onder of handhaven zich. Talloze schakeringen vallen hier te ontdekken en te beleven.

Daarnaast kan ook bijvoorbeeld de sociale dramatiek die uit het werk van o.m. K. Kollwitz, de fluwelen Breugel, Meunier en Laarmans spreekt, voor een klas belangrijke motieven leveren op deze leeftijd.

3.3. Drukgrafiek

Als een school daartoe de mogelijkheden heeft, dan is het goed om met de bovenbouwleerlingen af en toe een reeks drukgrafiek te realiseren. Om te beginnen staat bij elke discipline van grafiek een grote eis van orde en organisatie voorop. Leerlingen op deze leeftijd hebben alleen daaraan al belangrijke ontwikkelingsstof. Het beoefenen van drukgrafiek kan ook sterke stimulansen en inzichten verschaffen met betrekking tot materiaal aanvoelen, beeldruimte (vlakbegrip), compositie, bladschikking en productcreatie. Begrip voor 'arbeid' en 'verzorging' kan hierbij goed gewekt worden.

3.3.1. Het eerste jaar van de tweede graad

In het eerste jaar wordt doorgaans voor het eerst kennis gemaakt met dit werk. Het ontwerpen van een eigen monogram in lino is een haalbare en zinvolle keuze (uitdrukken van de eigen persoonlijkheid). Het zwart-witaspect en de compositieopgave komen daarbij sterk naar voren. Andere mogelijkheden:

- vrije compositie met vlakverdeling en ritme,
- omzetten van een bestaand beeld (schilderij bijvoorbeeld) in eenvoudig zwart-wit.

Heel stimulerend voor het creatief proces is het werken aan een zgn. reductielino in meer kleuren.

Naast of in plaats van lino komt zeker ook de levendiger houtsnede in aanmerking.

3.3.2. Het tweede jaar van de tweede graad

Ook in het tweede jaar kan met hoogdruktechnieken worden gewerkt. Hier zullen de motieven meer aansluiten bij de in 3.1.2. en 3.2.2. vermelde krachtlijnen.

Het etsen (diepdruktechniek) zal meestal pas in de derde graad worden gestart.

3.4. Boetseren

3.4.1. *Het eerste jaar van de tweede graad*

Het thema van het eerste jaar van de tweede graad is de studie van de polariteiten in de vormwereld. Die extremen, die zowel abstract als gevoelsmatig kunnen worden benaderd, zijn zeer herkenbaar voor de jongeren. Het bespreken en bestuderen van die polariteiten in hun kwaliteiten objectiveert en verruimt de gevoelswereld van de puber.

Dit gebeurt in de vorm van de zgn. basisoefeningen, bijvoorbeeld:

- concaaf – convex
- dode vorm – levende vorm
- zwaarte – lichtheid
- chaos – ordening
- hard – zacht
- scherp – rond
- oefeningen op het krachtenspel tussen binnenvorm en buitenvorm.

Deze basisoefeningen kunnen ook in de vorm van metamorfose of omvormingsoefeningen gebracht worden. Ook het bestuderen van dieren in hun gedrag, leefwereld en vorm, de verbinding maken met de ziel van het dier maakt het mogelijk de fysieke buitenwereld via het gevoel, via de oervorm te benaderen. Er kunnen ook oefeningen worden gegeven die aansluiten bij de lessen kunstgeschiedenis.

Mogelijkheden (voorbeelden)

- inwerking van vormende krachten op de levende of dode vormen, bijvoorbeeld:
 - o zwellende vrucht ↔ mineraal
 - o masker met holle vlakken – doods
 - o masker met bolle vlakken – levend
- studie van de platonische lichamen
- oefenen van de vormkracht, op het krachtenspel tussen binnenvorm en buitenvorm, bijvoorbeeld:
 - o volle bol – holle bol (kwaliteitenspel)
 - o oefeningen op concaaf – convex
 - o (vrije vorm concaaf, hiervan het convexe tweelingbroertje maken = als het ware de vorm binnenste buiten keren)
- dierstudies:
 - o onze meest bekende huisdieren, zoals hond en kat (slapend en wakend)
 - o studie van de plasticiteit van het dierlichaam

[De gekozen diersoort wordt ontwikkeld vanuit een basisvorm of oervorm. Daarbij kan de relatie met de beeldhouwkunst van deze eeuw gelegd worden. Deze basisvorm wordt systematisch omgevormd tot de juiste vorm van de gekozen diersoort. De verschijningsvorm van het dier wordt ook anatomisch (skelet en spieren) benaderd. Er wordt eveneens getoond d.m.v. afbeeldingen (of bezoek aan

de zoo) hoe de soort zich verschillend toont naargelang de biotoop waarin zij leeft. Het diersoortgedrag wordt besproken en waar mogelijk de samenhang met de mens (volksverhalen – legendes – jagersverhalen – religie – etnische gebruiken kunnen als inspiratie dienen). De relatie van de voordien afzonderlijk bestudeerde vormkwaliteiten en hun plastische werking, het bollen en holle vormelement wordt tijdens deze dierstudies steeds concreter gesteld.]

- dieren waarbij het convexe overheerst, bijv. robbensoorten en pinguïns, waarbij de biotoop en het gedrag zeer duidelijk het convexe als kracht verduidelijken
- het concave in meer abstracte opgaven met voorbeelden uit de diepzee, zoals straaldieren, holtedieren, ...
- opgaven met rotsmassief en steenbok of adelaarsnest
- landschappen (bijv. Robbeneiland): convex
- Aansluitend bij de lessen kunstgeschiedenis: studie van beeldvormen uit de Oudheid en de middeleeuwen, bijvoorbeeld: sfinx, Minos, ...

3.4.2. Het tweede jaar van de tweede graad

In het tweede jaar van de tweede graad komt ook een belangrijk thema naar voren. Aansluitend op de vitaliteit van deze leeftijdsgroep wordt de dynamica in de vormenwereld bestudeerd, de zgn. ‘stromingsvormenleer’. Heel geschikt hiervoor zijn oefeningen op het dubbel gebogen vlak. Zij kunnen zowel abstract, in zuivere compositioefeningen als figuratief worden opgevat.

Deze dynamica kan ook vanuit de waarneming worden benaderd, wat het objectief kijken naar de wereld rondom ons bevordert en de wonderlijke opbouw en de wetmatigheden van de natuur doet ontdekken. Omdat de sociale interesse op deze leeftijd sterker wordt en sociale vaardigheden ontkiemen, hoort hierbij zeker ook de menselijke gestalte.

Het beeldbouwkundig gegeven van de verstilde of versteende beweging kan op deze wijze zeer veelzijdig aangebracht worden. Er wordt in dit jaar ook bijzondere aandacht besteed aan compositiemogelijkheden en ruimtelijke benadering van de opdrachten.

Mogelijkheden (voorbeelden)

- Abstracte oefeningen op het dubbel gebogen vlak, bijv. :
 - opbouw vanuit hol - bol – kruisribbe
 - in- en uitrollende golfbeweging
 - lemniscaatvlakken met doorbraak (liggend - verticaal)
- Waarnemingsoefeningen:
 - erosievormen:
 - Inwerken van water op zand of steen
 - Doorboringen door inslijten
 - Stromingsvormen in water
 - Inwerking van wind op zand, duinvomring bijv. in de woestijn, relief in zandoppervlak

- studie van slakkenhuis en schelpvormen (evt. doorsneden)
 - plantenvormen: metamorfose, etappes van zaad naar plant
 - vazen in opbouwtechniek geïnspireerd op plantenvormen; speciale aandacht voor groeivormen van de verschillende plantenfamilies (doc. flora – Jugendstil)
 - dieren in actie, bijv. vechtende leeuwen
 - mens en dier, bijv. ruiter te paard
 - mensen, bijv.:
 - dansend paar
 - man en vrouw lopend tegen de storm in
 - spelende kinderen
- de menselijke gestalte doorheen de cultuurontwikkeling (het harmonisch van de Griekse beeldhouwkunst is bijvoorbeeld uitermate geschikt om het vloeiend stromende van de spiermens te oefenen en te bestuderen – ook het ruimtelijk aspect van de zgn. rondsculptuur kan hierbij bekeken worden – hoe de volwassen menselijke gestalte is opgebouwd volgens een gulden snede, kan daarbij ook tot ervaring en inzicht worden gebracht)
- de cultuurontwikkeling (evenals de keramiek uit onze eeuw) bieden aanknopingspunten voor het maken van vazen in opbouwtechniek

4. Minimale materiële vereisten

Door de duidelijke nood aan vakdiscipline op deze leeftijd is het noodzakelijk dat er niet alleen een vakspecialist (de P.O.-leraar) voor de klas staat, maar dat de leerlingen ook kunnen beschikken over een terdege uitgerust vaklokaal! De voorkeur gaat uit naar een klassiek schildersatelier (licht!) waarin groepen kunnen werken met de juiste materialen en met het juiste materieel. Er is ook veel opslagruimte nodig voor papier, schilderplanken, mappen, enz. Ook goede sanitaire voorzieningen zijn wenselijk: grote waterbak met stromend warm en koud water. Bij donker weer moet het lokaal adequaat verlicht kunnen worden zodat er bijvoorbeeld toch geschilderd kan worden!

Voor het vak boetseren is een eigen vaklokaal met goede verlichting en tafels van de goede hoogte onontbeerlijk. Ook veel bergruimte moet worden voorzien, om de werkstukken van de leerlingen te kunnen bewaren.

Meubilair:

Elke leerling beschikt over een ruime tafel en een schildersezel

Materialen:

Allerhande papiersoorten: aquarelpapier, tekenpapier, pastelpapier, steinbach, ook grote vellen

Verf: waterverf, acrylverf, gouache, Chinese inkt

Platte penselen

Pastels, oliekrijt, houtskool

Houten planken om papier op te spannen, schilders- en tekenplanken

Bij uitbreiding kan er ook het volgende voorzien worden:

Etspers en bijbehorende materialen zoals koperplaten, etsnaalden, bak met zuur

(ijzerperchloride) Daarbij moet het etsen gebeuren op een ecologisch verantwoorde manier met afbreekbare producten.

Linoleum, handpers en linogutsen.

5. Evaluatie

5.1. Evaluatie door leerlingen

Besprekingen van het gepresteerde werk:

- klassikaal georganiseerd
- individueel gesprek leerkracht-leerling

5.2. Evaluatie door de leerkracht

De leerkracht evalueert voor zichzelf de bewust gestelde doelstellingen (zie hoofdstuk 2).

5.3. Rapport of getuigschrift

Ouders en leerlingen krijgen de evaluatie van de P.O.-lessen in een rapport op papier (bij voorbeeld met Kerstmis en met het schooljaareinde). Er wordt ook een evaluatie in woorden gegeven en hierin wordt vooral de evolutie van de leerling precies toegelicht.

Ook hier liggen de criteria in de doelstellingen (zie hoofdstuk 2)

6. Pedagogische en didactische wenken

6.1. Grootte van de groep

Hoe ouder de leerlingen worden, hoe sterker het individualiseringsproces intreedt, hoe meer tijd er aan enkelingen moet worden besteed en hoe kleiner de groepen horen te zijn. Groepen van ca. 12 leerlingen zijn doorgaans het gunstigst: er kan voldoende begeleid worden en er kan ook onder de leerlingen een wisselwerking en verscheidenheid ontstaan.

Elke groep heeft een heel eigen *groepsdynamiek* en groeps capaciteit. Daarom vraagt elke groep een andere werkwijze, vaak andere onderwerpen, andere accenten.

6.2. De tijd

Vanaf de tweede graad worden de kunstzinnige vakken liefst periodisch ingericht (bijv. 6 weken in 3 blokken van 2 lessen boetseren). Door dit systeem wordt er een zeer hoge concentratie en verbinding met de werkprocessen bereikt. Vervlakking of oppervlakkigheid wordt vermeden doordat de leerlingen een intense relatie met materialen, plastische middelen, het eigen ontwikkelingsproces en met de leerkracht kunnen aangaan.

6.3. Methodes

Dit aspect is zo uitgebreid en zo afhankelijk van de creativiteit van de leerkracht en van de klasgroep dat het in dit leerplan niet aan bod kan komen.

Wat het boetseren betreft, zijn er in het eerste jaar van de tweede graad duidelijk omschreven opdrachten nodig. De omvormingstechniek is aangewezen voor het maken van krachtige zuivere vormen (men kan werken vanuit bijv. een bol of een ei of een andere massa). Een verder doorgedreven toepassing hiervan is de metamorfosetechniek. Blind boetseren kan een hulpmiddel zijn om grotere betrokkenheid en concentratie te bereiken. Het oefent het innerlijke kijken en geeft de kans het kijken te doorvoelen.

In het tweede jaar van de tweede graad kan er vrijer gewerkt worden, zowel in de opbouw van de werkstukken (de toegepaste techniek) als op scheppend gebied. Er is al een grote eigen inbreng binnen de opdrachten mogelijk.

De keramische opbouwtechniek kan in alle jaren van de bovenbouw toegepast worden.

6.4. Opmerking bij het tekenen in de tweede graad

Van groot belang is de keuze van materiaal en papier en de omgang daarmee in de les. Elk materiaal en elke techniek moet op een geëigende manier gebruikt en tot een juiste afwerking worden gevoerd. Zowel verdieping van een techniek is van belang als een regelmatige afwisseling, zodat zowel kwaliteit ontstaat als een zekere rijkdom aan kwaliteiten.

De mogelijkheden zijn zeer uitgebreid en elke mogelijkheid brengt een kwaliteit die al dan niet passend is op een bepaald moment met een bepaalde groep.

Men kan werken met houtskooltechnieken, arceertechnieken in pen of potlood, krijt, lavis e.d; groot/klein formaat; papiersoorten- en kleuren enz. Keuze te over. Elke keuze zij gemotiveerd.

6.5. Handelingsbekwaamheid bevorderen door kunstzinnige processen

De leerlingen uit de tweede graad zijn in een levensfase waarin de algemene ontwikkeling nog volop van belang is. Met deze algemene ontwikkeling wordt niet alleen een intellectuele ontwikkeling met de zogenaamde algemene vakken bedoeld maar wel een algemeen menselijke ontwikkeling.

Het is belangrijk dat onze leerlingen een hele reeks innerlijke leer- en rijpingsstappen zetten in de richting van een mondige en zelfstandige persoonlijkheid. Daartoe zijn verschillende oefenwegen nodig. Kunstzinnig oefenen neemt daarbij een bijzondere plaats in.

De kunstzinnig handelende mens

De kunstzinnige vakken hebben een heel aparte rol te spelen in de vorming van onze leerlingen voor hun toekomstige leven. Dit gaat verder dan een mooi kunstzinnig resultaat kunnen voorbrengen of een esthetische grondhouding aankweken.

In de huidige economische realiteit voltrekken zich belangrijke evoluties die een diepgaande invloed hebben op de verwachtingen naar de handelingsbekwaamheid van mensen. Men verwacht steeds meer flexibiliteit, eigen initiatieffkracht en verantwoordelijkheid van de mensen. Dit heeft ook veel te maken met de verdergaande automatisering die door de computertechniek mogelijk is geworden. De meer repetitieve handelingen die met grote precisie moeten worden uitgevoerd, gebeuren meer en meer door machines. Er blijft nog een heel veld open voor de typisch menselijke vermogens en het zal dus steeds belangrijker worden om die dan ook ten volle te ontwikkelen. De grote uitdagingen van onze huidige maatschappij vragen om handelingsgerichte intuïtie en fantasie. Het vraagt om het ontwikkelen van een houding van flexibiliteit en zich aan steeds nieuwe situaties adequaat aanpassen. Maar ook een scherp zintuiglijk waarnemingsvermogen is van belang.

Een belangrijk aspect van flexibiliteit is de verwachting dat men in de toekomst niet zijn hele leven lang in dezelfde job zal kunnen blijven werken. Wat men eenmaal heeft geleerd zal waarschijnlijk niet voor een heel beroepsleven lang voldoende zijn. Men zal in staat moeten zijn om zijn eigen beroepsbiografie gestalte te kunnen geven en ook daarvoor zijn intuïtie en fantasie, naast flexibiliteit en bereidheid tot voortdurend leren en aanpassen, van belang.

Om tegemoet te komen aan de hierboven vermelde verwachtingen is het nodig om het kunstzinnige handelingsvermogen te scholen. Vanuit het kunstzinnig oefenen ontstaat het kunstzinnig handelen wat betekent dat men open en met een goed waarnemingsvermogen een dialoog aangaat met de realiteit. Hieruit kunnen dan handelingsideeën groeien.¹

Kunstzinnig werken vraagt dat de leerlingen zich eerst een voorstelling maken maar zich

¹ Zie “*Künstlerisch Handeln, die Förderung beruflicher Handlungsfähigkeit durch künstlerische Prozesse*” Michael Brater, Ute Büchele/Erhard Fücke/Gerhard Herz, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1989.

daarna aanpassen aan wat de realiteit vraagt. Het maakt mogelijk dat er iets kan ontstaan dat men niet op voorhand had kunnen bedenken. De leerlingen worstelen met de materie, overwinnen moeilijkheden, leren zich aan het materiaal aan te passen, accepteren mislukkingen en ontwikkelen uithoudingsvermogen. De leerlingen oefenen daarbij sterk hun waarnemingsvermogen maar ook hun vermogen om oplossingen te vinden voor niet voorziene obstakels. Deze vermogens worden ook in zuiver vakgerichte oefeningen in andere vakken zoals die van het leerplan expressie aangescherpt maar daar worden ze meer geoefend door werkregels die van buitenaf worden opgelegd. In de kunstvakken krijgt de leerlingen de kans om ook vanuit zichzelf de motivatie op te brengen om deze vaardigheden in te zetten omdat de opdracht zelf dat van hen vraagt. Wanneer men bijvoorbeeld een houtskooltekening maakt, voelt men vanzelf de noodzaak tot voorzichtig omgaan met het materiaal aan omdat anders de tekening verprutst is.

Kunstzinnig handelen zal in de toekomst steeds meer noodzakelijk worden. Deze nieuwe manier van handelen reikt veel verder dan een schoolopleiding. Het is nodig voor het persoonlijke leven zoals in persoonlijke relaties met mensen zowel als voor het werkende leven en zelfs voor het omgaan met de eigen biografie. In het sociale leven, in het werkmilieu en in de biografie van de hedendaagse mens komen zoveel onverwachtse wendingen en gebeurtenissen en ontstaan zoveel vragen en onzekerheden dat de vaardigheid om daar mee om te gaan van groot belang is. In de steinerpedagogie wordt bovendien uitdrukkelijk gevraagd dat de leraar dit kunstzinnig handelen ook toepast in het lesgeven.

Het kunstzinnig handelen kan gekarakteriseerd worden door vier fases:

Fase 1: onbevangen beginnen;

Fase 2: vragend handelen;

Fase 3: het nieuwe, de verborgen mogelijkheid waarnemen;

Fase 4: onderzoekend oordelen.

Onbevangen handelen betekent de eigen oordelen en vooroordelen opzij kunnen zetten bij het aanpakken van een bepaalde situatie of een bepaalde relatie met een mens. Maar het betekent ook niet te lang stil te staan bij onvruchtbare overwegingen vooraf maar de situatie (of de sociale relatie met een mens) praktisch durven aan te pakken zonder garanties op zekerheden.

Bij dat handelen tast men de situatie voorzichtig af zodat men zich ook weer kan terug trekken op het moment dat men voelt dat men niet juist bezig is. Vragend handelen betekent dat men uiterst opmerkzaam blijft voor wat de situatie of de andere mens 'antwoordt'. Dit houdt niet in dat men er afstandelijk over nadenkt maar wel dat men actief op de zaak ingaat. Door op deze manier te handelen, ontdekt men wat er werkelijk bezig is en komt men verder dan een oppervlakkige analyse.

In de derde fase kan dan iets nieuws waargenomen worden dat de verborgen mogelijkheden kan openbaren. De ontdekking ontstaat door wakkerheid en onbevangen en secuur waarnemen met alle zintuigen. Ze hangt ook af van het engagement dat men in de handeling steekt. De oplossing ontstaat uit de zaak zelf en niet uit de theorie.

Ten slotte is men in staat om op een objectieve manier te handelen omdat men vertrokken is vanuit de zaak zelf en niet vanuit vooraf gevormde meningen en voorstellingen. Het onderzoekend oordelen vertrekt vanuit een praktisch en niet vanuit een theoretisch oordeel. Dit betekent dat men de ervaring en/of de vakcompetentie niet gebruikt om de enige mogelijke 'juiste' weg op voorhand uit te stippelen. Beiden worden als een instrumentarium ingezet om uit de waarneming en het praktijkonderzoek een aangepast antwoord te geven op de vraag.

De bovenstaande manier van handelen wordt bij uitstek geoefend door kunstvakken pedagogisch in te zetten. Kunstzinnig oefenen met kleur, klei, hout e.d. legt een degelijke basis voor de vaardigheden die voor het hierboven beschreven kunstzinnig handelen nodig zijn. Deze vaardigheden moeten dan uiteraard ook nog uitgroeien tot competenties dus ook overdraagbaar zijn naar andere situaties dan die waarin men ze geleerd heeft. Dit kan in een tweede graad enkel aangelegd worden en zal moeten groeien tot een zekere rijping aan het einde van de derde graad.

7. Bibliografie

- BAMMES, G., *Der nackte Mensch*, Volkseigenen Verlag, Berlin, 1981.
BAMMES, G., *Die Gestalt des Tieres*, Volkseigenen Verlag, Berlin, 1981.
BAMMES, G., *Figurliches Gestalten*, Volkseigenen Verlag, Berlin, 1981.
BARCSAY, J., *Anatomie voor de kunstenaar*, Cantecler, De Bilt, 1978.
BOOS-HAMBURGER, H., *Aus Gesprächen mit Rudolf Steiner über Malerei*, Basel, 1985.
BRATER, M.; BÜCHELE, U.; FUCKE, E. en HERZ, G., *Künstlerisch Handeln, die Förderung beruflicher Handlungsfähigkeit durch künstlerische Prozesse*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1989.
BRATER, M. en ELSÄSSER, P. *Malen und Zeichnen ist positiv für Denken und Handeln*. In: Lernfeld Betrieb, 1986, Heft 1
BRUIN, D., *Schilderen op school. V.P.C. Leerplan. Werkboek 7*, Stichting Vrij Pedagogisch Centrum, Driebergen.
CLAUSEN, A.-U., RIEDEL, M., *Plastisches Gestalten in Holz*, Mellinger Verlag, Stuttgart, 1972.
CLAUSEN, A.-U., RIEDEL, M., *Schöpferisches Gestalten mit Farben*, Mellinger Verlag, Stuttgart, 1988.
CLAUSEN, A.-U., RIEDEL, M., *Zeichnen = Sehen lernen!*, Mellinger Verlag, Stuttgart, 1986.
CLERIN, Ph., *Das große Buch des Modelierens und Bildhauens*, Verlag Bern, Stuttgart, 1993.
DAMM, E.-L., *Malen mit Seelenpflege-bedürftigen Kindern*, Stuttgart, 1984.
ELLENBERGER, W., BAUM, H., DITTRICH, H., *Animal anatomy for artists*, Dover Publication, Dover/New York, 1970.
GÖBEL, Th., *Die Quellen der Kunst*, Philosophisch-Anthroposophischer Verlag am Goetheanum, Dornach, 1982.
GOETHE, J.W., *Kleurenleer*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1991.
GRODDECK, M., *Die Schulschizzen von Rudolf Steiner*, Dornach, 1959.
HALE, R.B., *Tekenlessen van de grote meesters*, Uitg. Gaade, Amerongen, 1981.
HAUCK, H., *Kunst und Handarbeit*, Stuttgart, 1993.

- HAUSCHKA, M., *Kunstzinnige therapie*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1990.
- HEBING, J., *Lebenskreise-Farbenkreise. Erinnerungen. Aus den Tagebüchern des Malers*, Stuttgart, 1969.
- HEBING, J., *Welt, Farbe und Mensch*, Stuttgart, 1983.
- HEID, K.; JOHN, R. *Transfer: Kunst Wirtschaft Wissenschaft*, Verlag für kritische Ästhetik, 2003.
- JULIUS, F., *De twaalf driften*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1973.
- JULIUS, F., *Het dier tussen mens en kosmos*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1977.
- JÜNEMANN, M., WEITMANN, F., *Der künstlerische Unterricht in der Waldorfschule. Malen und Zeichnen*, Stuttgart, 1986.
- KANDINSKY, W., *Spiritualiteit en abstractie in de kunst*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1993.
- KEMPEN, C., *Der Bau*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1978.
- KÖNIG, K., *Bruder Tier*, Fischer Verlag, Frankfurt, 1983.
- KRANICH, E.M., JÜNEMANN, M., BERTHOLD-ANDRAE, H., u.a., *Formenzeichnen*, Stuttgart, 1985.
- MÄCKLER, A., *Lichtoffene Farbigeit. Grundlinien der anthroposophisch orientierten Lasurmalerei*, Schaffhausen, 1992.
- MARTIN, E., *Das Aetherische*, Verlag Die Pforte, Basel, 1989.
- MÜLLER, B., *Schilderen met kinderen*, Zeist, 1987.
- PROSKAUER, H.O., *Zum Studium von Goethes Farbenlehre*, Basel, 1986.
- SCHAD, W., *Säugetier und Mensch*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1971.
- SCHWENK, Th., *Das sensible Chaos*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1976.
- STEINER, R., *Architektur, Plastik und Malerei des Ersten Goetheanum*, Dornach.
- STEINER, R., *Das Künstlerische in seiner Weltmission*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 276).
- STEINER, R., *Das Wesen der Farben*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 291).
- STEINER, R., *De spirituele bronnen van de kunst*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1993.
- STEINER, R., *Der Mensch als Zusammenklang des schaffenden, bildenden und gestaltenden Weltenwortes*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 230).
- STEINER, R., *Farbenerkenntnis*, aanvulling op *Das Wesen der Farben*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 291a).
- STEINER, R., *Kunst im Lichte der Mysterienweisheit*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 275).
- STEINER, R., *Kunstgeschichte als Abbildung innerer geistiger Impulse*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 292).
- STEINER, R., *Zur Sinneslehre*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1980.
- TAYLOR, E., *Er is meer onder de zon. Krachten in de ziel bij jonge mensen*, Amsterdam, 1989.
- TEEUWISSE, A., *Beeldhouwtechnieken*, Lemniscaat, Rotterdam, 1981.
- VAN DE VORST, T., *Portret- en figuurboetsen*, Cantecler, Rotterdam, 1980.
- VREDEMAN-DE VRIES, J., *Perspective*, Dover Publications, New York, 1968.
- VOGEL, L., *Der dreigliedrige Mensch*, Verlag am Goetheanum, Dornach, 1992.
- WEITMANN, F., *Aus dem künstlerischen Unterricht der Waldorfschulen. Malen und Zeichnen in der Oberstufe*, Stuttgart, 1981.
- HEID, K.; JOHN, R. *Transfer: Kunst Wirtschaft Wissenschaft*, Verlag für kritische Ästhetik, 2003.